

ԺԲ

Երկաթագործը դարձեալ իշխանի մը պէս ապրեցաւ, և Աղքատութիւնն ալ իշխանի շան մը պէս: Մէկը Պոհեմիայի բիւրեղեայ գաւաթով մը կը խըմէր, միւսը արծաթէ սկուտեղի մը մէջ կը լափէր, և ձմեռը բնական մարդու պէս հաստ բրդոտ զգեստ մը կը հագնէր: Բայց մարդս ամէն բանէ կը ձանձրանայ, նոյն իսկ երջանկութենէն: Թշուառութիւնը մեռնիլ ուզեց. քիչ մը նեղութիւն իմանալով, կանչել տուաւ տեղւոյն ամենէն վարպետ բժիշկը, որ բռնաւ հիւանդ մը չէր առողջացներ, և շուտով իրեն հանդերձեալ աշխարհին անցագիրները ստորագրեց: Երկաթագործը մեռնելով՝ հանդարտ հանդարտ գնաց հաւատարիմ շանը հետ որ մէկտեղ ուզեր էր գալ, ու արքայութեան դուռը զարկաւ: Դժբաղդաբար բանալեկիր Առաքելոյն յիշողութիւնը սուր է. երբոր տեսաւ այն մարդը որ իր խորհուրդները արհամարհեր էր, ըսաւ մոմաւալով.

— Պնդաղլուխ ծեր, երկինքը ընտելու միջոցն ունեցար և խօսքիս մտիկ չըրիր. ներս պիտի չմտնաս, ես եմ որ կ'ըսեմ:

Եւ առանց աւելի երկընցընելու դուռը երեսին վրայ գոցեց:

Այս յառաջաբանին շատ չհաւնեցաւ Թշուառութիւնը, բայց ստիպուած հըպատակելու՝ գնաց քաւարան:

— Խղճմտանքդ ծանրացուցած չես պզտի մեղքերով, ըսին իրեն դուռը հասնելէն առաջ, հոս քեզի համար տեղ չկայ:

— Ուրեմն ինծի դժոխքը մնաց, ըսաւ հառաչելով Թշուառութիւնը:

Սաղայէլի պալատին առջին հասնելով, զանգակը քաշեց և խեղճ սատանայ մը որ տառելի ձկան պէս չորչրուկ էր և դռնապանութեան պաշտօնը կը կատարէր, բացաւ պզտիկ պատուհան մը և ճանչցաւ որ այն սարսափելի եր-

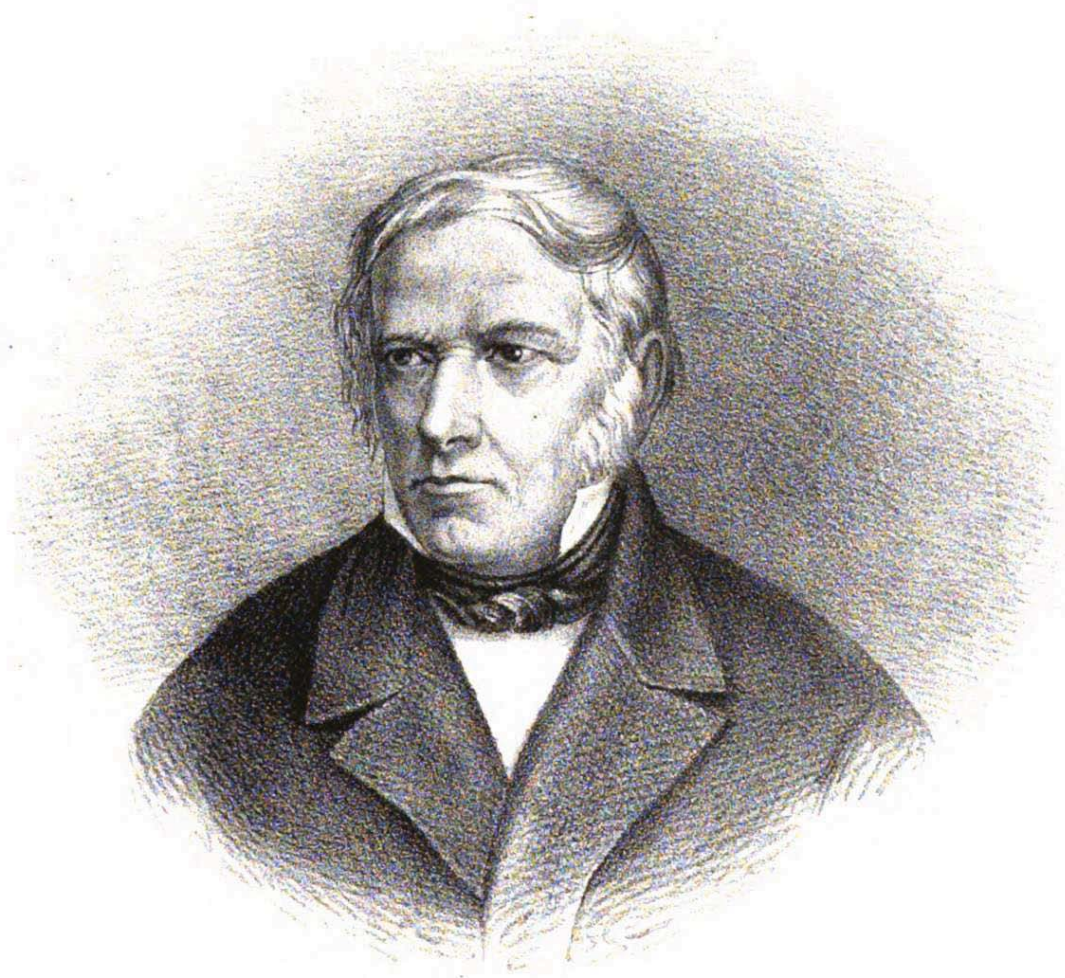
կաթագործն էր որ այնպէս տափկեցուցած էր զինքը. կռնակի վրայ ինկաւ. պոռալով իր ընկերներուն որ չըլլայ թէ դրան դաշին, վասն զի զանգակ զարնողը Թշուառութիւնն էր: Ոչ ոք համարձակեցաւ ոտք մը առաջ առնելու, և դժբաղդ դարբինը երկայն ատեն ըսպասելէն ետքը պէտք եղաւ որ ետ դառնայ հաւատարիմ շանը հետ:

Ասոր համար է որ Թշուառութիւնը և Աղքատութիւնը միշտ այս աշխարհքիս մէջ են:

ՎԻԿՏՈՐ ԳՈՒԶԷՆ

Պէտք է փութալ վախճանելոց պատիւ ընծայելու, վասն զի անհամբեր և նախանձոտ քննադատութիւնը դազանաբար որսի մը կը սպասէ, մանաւանդ թէ առանց սպասելու կ'աղարտէ դեռ ևս հազիւ ցրտացեալ ածիւնները՝ մեծ բանի մը իյնալը տեսնելու ուրախութենէն: Սակայն եթէ երբէք եղած է մարդ մը որ անխտիր ամէն աստիճանէ և ամէն կարծիքէ անձինք շարժէ 'ի զարմացումն և 'ի մեծարանս, նոյն իսկ իրեն թշնամիները, անշուշտ Գուզէնն է. անոր համար անկողմնասէր կենսագրի մը առաջին և գլխաւոր փոյթն պիտոր ըլլայ կոյր հիացման մը ձեռք գերի չըմատնուիլ, հասարակաց պատուով և պաշտամամբ փառաւորեալ կուռքը մերկացընել իրեն պաճուճանքներէն, և նուազագոյն ու երկրորդական սեպուած հանգամանաց մէջ ալ երկնալ ոչ թէ պայծառութենէ ու փառքէ չլացող մանուկ տղայ մը, այլ պաղարիւն և անցնոր ծեր մը որ ամէն բանի խորը գիտէ, ըսել կ'ուզեմ՝ ունայնութիւնը:

Երբ կը տեսնանք որ յանկարծակի, մի և նոյն ժամուն, մի և նոյն օրը, այս տխուր ժամանակներս, Գաղղիոյ գեղարուեստքը փիլիսոփայութիւնը և գեղեցիկ դպրութիւնքը, որ արդէն այնչափ մեծ համբաւներու շիջմանը սուգին մէջն էին՝ կրկնակի և անդարման կո-

Վիսարյոն Գ. ՆՉԳԻՆ.

Lit. Lefevre Venezia.

բուստ մը կ'ընեն՝ զրկուելով միանգա-
մայն իրենց պլատոնեան Գուգէնէն և
ապելեան, Էնկրը (Ingres) նկարչէն, ինչ
պէտք է մտածենք, բայց եթէ որպիսի
սոսկալի բեռ կը թողուն այս հոյակապ
մեռեալները կենդանի մնացողաց շա-
լակը: Մինչդեռ հետզհետէ վրայէ վրայ
կ'իյնան այն ամէն պատկերները որ դա-
րուս որրոցը պայծառացուցին, հետ-
զհետէ կ'աւելնայ և կը ծանրանայ ի-
րենց յաջորդող սերնդոց պատասխա-
նատուութիւնը. վտրժած ըլլալով այս
մարդիկս մեր հիացման նիւթ առնելու
և իրենց պաշտպանութե՛ն թեոցը տակ
զարգանալու, տրտմութեամբ կը նկա-
տենք առջնիս բացուած դատարկ տե-
ղերը: Երանի՜ որոնց որ այս դատարկ
տեղերը սլիտի մատակարարեն իրենց
սեփական փառաց յաջողութիւնը կամ
ապագայ իշխանութեան մը ապահո-
վութիւնը. յուսանք հետերնին որ հան-
գուցելոց տեղը լեցընելու կարող պիտի
ըլլան:

Ուրեմն վիկտոր Գուգէն ալ պիտի
անհետանար, Գուգէն զոր մէկը ճշմար-
տապէս կրնար յանմահից կարգի դը-
նել. այնչափ շատ էր իր կենսական հիւ-
թը և կորովը: Անպառ երիտասարդու-
թիւնը թէ կը զարմացընէր և թէ կը
զմայլեցընէր իրեն մօտեցողները. մըշ-
տալոյց վառարան մը կ'ոգևորէր այս
պնդակազմ անձս. մարմնով և մտք
հրեղէն բնութիւն մ'էր. եթէ մահը ու-
զած ըլլար յամրաշարժ և կամաց կա-
մաց կրծող հիւանդութեամբ մը իրեն
կենաց թելը կտրել, Գուգէն անտարա-
կոյս կը յաղթէր մահուան ինչպէս այն-
չափ անգամ յաղթած է: Աս տեսակ
բնութեան մարդիկը չեն կրնար շիթ առ-
շիթ կորսնցընել կեանքերնին, այլ մէկ
հարուածով կ'իյնան: Այս բնական ամ-
բութիւնը աւելի ներքին բանի մը՝ հո-
գւոյ մը ամբութեանը նշանակ և բա-
ցայտտութիւն էր, զոր հրաբորբոք ե-
րեակայութիւն մը անդադար կը մղէր
բոլորովին իրարմէ զանազան առարկա-
ներու, բայց ասանկ արտաքոյ կարգի
յողդողդութեան մը հետ կը խառնէր

նաև անճշելի պնդութիւն մը, աննը-
կուն կամք մը՝ իմաստութեամբ յղա-
ցած մտածութիւնները յարդիւնս ածե-
լու համար: Ներուի յանդուգն զուր-
ցուածքիս՝ Գուգէն խռովութեան սա-
լին վրայ դարբնուած էր. 92ին ծնած,
Բարիզու մէջ, ժամագործի մը զաւակ՝
նման Յ.-Յ. Ռուսոյի, ժողովրդէն ժա-
ռանգած էր բարակութիւնը, զուար-
թութիւնը, կիրքը, անխորհրդածու-
թիւնը. իսկ խռովութենէն ստացած
էր տեսակ մը բռնութիւն, համարձակ
ընտանութիւն մը, և այն վարդապետու-
թիւններ և կարծիք ծաւալելու ոգին որ
մեր ժամանակին առաջին դպրոցահայր
ըրած է զինքը: Այնպէս յորդ և առատ
էր զինքը բռնկեցընող կրակը որ ամէն
մօտը գացողներուն վրայ կը սփռուէր,
ինչուան նաև հետը կռուողներուն: Իր
հրապարակաւ պերճախօսութիւնը, կ'ը-
սեն. որոնք որ իրեն մօտիկ ընելու բաղձն
ունեցած են, անդուգական բան մ'էր.
ոչ ինչ պակաս էր նաև իրեն առտնին
պերճախօսութիւնն ալ: Անհատնում
առատութիւն մը, շնորհքով և չարածը-
ճիւթեամբ լի աշխոյժ մը, յիշողու-
թեան ճոխութիւն, արթնութիւն տե-
սութեանց, շարժմանց մեծութիւն, և
աւելցուր ասոնց վրայ սքանչելի գլուխ
մը և վառվռուն ջուխտակ աչուրներ,
որոնցմէ ոգին հեղեղի պէս կը զեղա-
նէր, այսպիսի ոմն էր Գուգէն իր ներ-
քին կենացը մէջ և այսպէս պէտք է նը-
կատել զինքը, եթէ մէկը ճշդիւ ուզե-
նայ իմանալ թէ ինչ մեծ տեղ բռնած
էր մեր դարուն մէջ և որչափ չնկոց
հանած էր իրեն անունը:

Գուգէնի դասերուն մօտիկ ընողը կըր-
նար կարծել որ բնութիւնը զինքը ըս-
տեղծելուն ժամանակը երկայն ատեն
տարակուսած ըլլայ թէ բանաստեղծ
մը չինէ չէ նէ փիլիսոփայ: Պատանին
վիկտոր երեակայութեան կենդանի ըմ-
բռնմունքներովը ամենէն աղուոր բա-
նաստեղծութեան հովիտները կը ճե-
մէր, իսկ ուսման և տրամաբանութեան
անչափ յօժարութեամբ՝ փիլիսոփայու-
թեան ամենէն բարձր գաւառները կը

վերանար: Թերևս առանց իսկ ուղեւուն՝ Պլատոնի սերտ և գիւթեալ աշակերտ մը եղած էր. մատղաշ հասակէն պարարտ աղբիւրներու ծորանքներովն սկըսաւ արբենալ. Կիւկերոնի չափ կը ճանչնար Աթենասաց քաղաքը, և կրնար մանրամասնաբար պատմել քեզի Լիկէոնի և Ճեմարանի հռչակաւոր վարժարանները: Յետ այնչափ դարերու ականջները կը հնչէին մեծամեծ իմաստասիրաց դասերովը, և թափառական մեղուին նման ամէն ծաղկըներէ մեղր հաւաքելով՝ բովանդակ փիլիսոփայութիւն մը կը կատարէր: Գուզէն զիտէր ընտրել. իրեն դասերը գերազանց ճարտարութեամբ կը բաղադրէր այնչափ այլ և այլ իմաստութիւններէ, և սխրացեալ աշխարհք իրեն հաճոյք մ'ընելու համար նոր բառ մը կը ստեղծէր. քննարական փիլիսոփայութիւն (philosophie éclectique): Երջանիկ երիտասարդ. կ'ընդունէր և մանաւանդ թէ ընդունել կու տար փիլիսոփայութեան բոլոր այս յեղափոխմունքները ամենէն աւելի ըմբոստ ոգիներուն. մէկ գրչի շարժաւորութիւն և իբր թէ զբօսանաց համար կ'աւելէր իր նախորդներուն վարդապետութիւնը, Գոնտորսէէն ալ Գոնտիյեագէն ալ շատ չպատկառելով. «Թողունք որ խօսի բանաստեղծը», կ'ըսէին փիլիսոփայք անուշ քմծիծաղով մը. «մտիկ ընենք փիլիսոփային», կ'ըսէին բանաստեղծները. «անդերնին միան հինները», կ'ըսէր նորաբոյս երիտասարդութիւնը, և գէպ 'ի յաւիտենականութիւն խոնարհեալ աղզը՝ սաստիկ հետաքրքրութիւն մը կը զգար մառախլապատ ամպին մէջ: Իսկ պատանի վարժապետը կ'անցնէր ժրութեամբ և թեթեւութեամբ անդունդներուն մէջէն, և լսելու բան էր այնչափ քաջութեան և գեղեցիկ ոգւոյ տրուած խիտ առ խիտ ծափահարութիւնները: Իր պերճախօսիկ ակնոյն վրայէն ամէն ըսել ուղածը կ'ըսէր, ու նաև քիչ մ'աւելի. և ստոյգ է որ նոյն իսկ իրեն ուսուցիչները զրուատած են իր անկախութիւնը:

Գրեթէ տղայութիւն չունեցաւ, գո-

նէ ոչ որ կը յիշէ որ զինքը դպրոցի մէջ ուսանող տեսած ըլլայ: Կանոնաւոր Դպրոցին՝ մէջ սկսաւ իր վարժապետութիւնը, այնպիսի հասակի մը մէջ յորում շատք և շատերը դեռ սորվելու ետէ են, 1810ին իբրև աշակերտ հոն տեղ մտնելէն վերջը: 1812էն ինչուան 1814 դասուց երկրորդիչ եղաւ, ու շատ անգամ մատենագրութեան ճիւղին մէջ վիժմէնի տեղը բռնեց, որ յետոյ իրեն ակնոյնից եղաւ 'ի Սորբոն և 'ի Ճեմարանն: Ասանկով ժիժ դարուն գաղղիական փիլիսոփայութեան հայրը սկսաւ լատին ոտանաւորներու դասերը կըրկնել. սակայն փիլիսոփայութիւնը բոլորովին իրեն գրաւեց Գուզէնի միտքը առ ոտս Ռուայէ-Գոլառի, որ խիստ և բացարձակ բնութեան մը տէր մարդ էր, պերճախօս բայց երկրաշափական պերճախօսութեամբ, մտածող և հակաճառող, հազիւ ճանչցուած ան ատենը, և որուն վրայ ցայտեց ետքէն իր երեւելի աշակերտին փառքը: 1815ի դիպուածները հասարակաց կրթութեան պաշտօնման կոչելով զՌուայէ-Գոլառ, Գուզէն Կանոնաւոր Դպրոցէն անցաւ Դպրութեանց Վարժոցը (Faculté des Lettres), և հոն փրփրկած հին մատրան մը պատերուն մէջ բացաւ այն ինչ քրտաններէքամեայ՝ փիլիսոփայութեան հասարակաց վարժապետի ասպարէզը՝ այնպիսի յաջողութեամբ որ առջի օրունէն 'ի վեր փառաւոր եղաւ: Բայց խիստ անձուկ գալով խուռնընթաց ունկնդիրներուն ամբոխին համար Դպրութեանց Վարժոցին լսարանը՝ հարկ եղաւ որ Սորբոնի ընդարձակ սրահները բացուին իմաստասիրիս առջև. գործ մը որ արդէն իսկ բաւական մեծ գովութիւն է:

Եթէ աւանդութեան հաւատանք, Գուզէն Դպրոցի ամենէն մեծ վարժապետը եղած է, գէթ երբոր դասատուութեան հանճարը պերճախօսութեան մեծութենէն ուղենանք չափել:

1 Կանոնաւոր Դպրոցը (l'École Normale) մատենագրութեան և գիտութեանց դասատուներ հանելու համար հաստատուած է:

իր խօսքին, շարժմանը և նայուածքին զօրութիւնը այնպէս էր՝ որ ունկնդիրները կը հմայէր. մարգարէական բան մ'ունէր. և եթէ իւր ողջամիտ իմացողութիւնը և բնական ներութիւնը հակաքարշ չըլլային իր եռանդեանը և աշխուժից թափերուն, այնպիսի ժամանակ մը յորում՝ այնչափ հոգիներ նոր կրօնք մը գտնալու ետեւէ ինկած էին՝ ինքը միայն կրնար ըլլալ նոյն կրօնից քահանայապետը, ինչպէս եղան ժամանակակիցներէն ոմանք։ Գաղափարախօսաց դպրոցը որ սովորեալ էր Գոնտիյեագեայ վերացեալ լեզուին և գրահաշուական դրութեանը, բան մը չէր հասկընար այն խանդալից և կրակոտ լեզուէն։ Մի և նոյն ժամանակ կը ջանար կռուիլ ամենէն աւելի չոր և մթին նիւթերու հետ. անով է որ ինքն առաջին անգամ գաղղիացի ունկնդիրներու դիմացը դրաւ Գանդի խոր և վերահաշուական փիլիսոփայութիւնը, և գիրքընդիսառն ոգորեցաւ Լոբի ծանր և ցուրտ փիլիսոփայութեանը հետ, որ չկրնար բնաւ մարդուս պերճախօսութիւնը շարժել։ Գուզէնի վախճանն էր նոր փիլիսոփայութիւն մը հաստատել զգայապաշտ գաղափարախօսութեան աւերակներու վրայ՝ գերմանական նոր փիլիսոփայութեան հետ աջակցելով, որ ան ատեն քիչ ճանչցուած էր Գաղղիա։

Աններկի մուացութիւն մը կ'ըլլար 1828ի յիշատակաց արժանաւոր դասատուութիւնը չիլիւնիս, որ մեր ժամանակուան մատենագրութե և պատմութեան պայծառագոյն կէտերէն մէկն է։ Ութը տարուէն է՝ ի վեր Գուզէն և Կիզոյ դատապարտուած էին անգութ և անիրաւ լուծեան մը՝ վերականգնուման՝ կասկածաւոր և յետախաղաց քաղաքագիտութենէն։ 1828ին Վիլլէլի պաշտօնատունը տապալելով տեղն անցաւ Մարգինեագ որ աւելի ազատական էր. նոր պաշտօնէին առաջին գործքե-

րէն մէկն եղաւ բռնի պապական ժապետներուն խօսելու համարձակութալը։ Գուզէն չատանգամ պատմած է այս դէպքս. ապրիլամսուան մէջն էին, և ոչ ինքը ոչ անուանի կարգակիցը պատրաստութիւն ունէին այնպիսի ծանրակշիռ ուսուցչութեան մը. ուրիշ կողմանէ քիչ ժամանակ կար, հազիւ թէ երկու երեք ամիս։ Երկու վարժապետները պահ մը տատամեցան. մը տածեցին որ միւս տարուան ձգեն իրենց դասախօսութեան բացումը, բայց ով կրնար ապահովցընել որ ինչուան ան ատեն ազատական մակընթացութիւնը կը մնար. պէտք չէր ընդ հակառակն օգտուիլ այն նպատաւոր վայրկենէն և շնորհեալ ազատութիւնը վայելել քանի որ նորէն չէր յափշտակուած։ Գուզէն և Կիզոյ այսպէս մտածելով չուզեցին ուշացընել իրենց դասախօսութիւնը, և յանդգնեցան յանպատրաստից գրուածքներու ձեռք զարնել որ իրենց գիրքին բան մ'էր, նախնական ուսմանց մէջ խորամուտ եղած ըլլալուն պատճառաւ. այս յանդգնութենէն մեզի երկու գեղեցիկ գիրքեր ծնան. Կիզոյի Պատմութիւն Բաղարաւ կանոնքեան յեշրոպա և Գուզէնի Ներսիսեան պատմութեան փիլիսոփայութեան և Նոյն ատենները ուրիշ վարժապետ մըն ալ, որուն իւրաքանչիւր դասերը մէյմէկ մրցանակի իրաւունք ունէին, կը սկսէր իր գաղղիական մատենագրութեան դասականը կարագիրը յետմեծաւորի դարու։

Անհնարին բան է որ այս օր կարենանք այն պայծառութեան և յուզմանց գաղափարն ունենալ զոր պատճառեցին Գաղղիոյ և Նոյն իսկ Եւրոպայի այս ուսումնական եռապետները, որոնցմով արդի բովանդակ գաղափարները կը սարգէին առաջին անգամ հասարակաց լսարաններու մէջ և կը ծաւալէին ամենէն աւելի պաճուճաբան և եռանդուն ձայներով։ Ծերունին անգամ Կէօթէ կը խանդաղատէր իր շքեղ առանձնութեանը մէջ. կը գովէր այն երիտասարդ ազատութիւնը, այն մտաց ազ-

1 Գաղղիոյ պատմութե մէջ Վերականգնումն (Restauration) կը կոչուի Պուրպոններուն կրկին գահակալութեան ժամանակը, երբոր թագաւորեց Լուդովիկոս ԺԷ։

ամարձակութիւնները, այն քսաադատութե՛ գեղեցիկ նորութիւնները: Եւրոպա կը տեսնար յայնմ՝ նոր դարու մը երևոյթը և նշանը. երջանիկ և միակ վայրկեան մ'եղաւ յորում ամէնքը կարծեցին թէ անցեալը և ապագայն իրարու ձեռք տալով պիտի հաստուէին անձնանութեան հասարակ ոգւով մը. իւրաքանչիւրոց ուրախութիւնը և յոյսը կ'աւելցընէր վարժապետաց պերճախօսութիւնը և ժողովրդեան վստահութիւնը. երազ մ'եղաւ. բայց աս երազէն ձեռունիս երեք գեղեցիկ գիրքեր մնացին: Կիզոյի, Վիլմէնի և Գուզէնի ամէն մէկ դասը մերձակայից հոգւոյն վրայ նոյն արդիւնքը կ'ընէր ինչ որ վառուած կանթեղ մը ցորենի որայներուն վրայ կ'ընէ: Կիզոյ կը պատմէր բերանաբաց պատանիներուն այն անկորստական քաղաքականութեան յառաջագիմութիւնը որ կ'երթայ անդադար և անկատարած՝ հետզհետէ մեծնալով. իր խօսքը կարճ և փառաւոր էր և նոյն իսկ աղաչանքը հրամայելու կերպ մ'ունէր: Վիլմէն, անձնաւորեալ պերճախօսութիւնը, երեք մեծամեծ դարերու հանճարովը և շնչովն ոգևորած, գունդագունդ երիտասարդաց ալէւէտ բազմութեանը կը խօսէր մերթ հոմերի և մերթ Վիրգիլի վրայ, մերթ Արեւելից և Արեւմտից եկեղեցիներուն վրայ, այսօր Ս. Ռոքոստինոսը և վաղը Ռսկեբերանն հանդիսացընելով. իրարու ետեւէ կը յիշէր զՌասին և զԳոռնէյ Վէրսայեի գղեկին մէջ, զՊոսիւէ երկնային ամպիոնովը և զՄիրապոյ 'ի Սահմանադրական ժողովին. լսողը կը հիանար և կը յափըշտակուէր: Բայց երկրորդ օրը երբ կարգը Գուզէնի գալով 'ի շառաշիւն բիւրաւոր ծափահարութեանց կը լսեցընէր այն սրահին մէջ աղաղակ մը, որ կապերէն և պատանքներէն ազատեալ մարդկային ոգւոյն անկախութեամբը և մեծութեամբը լեցուած էր, այն ատենուան խանդը և բորբոքումը չստորագրուիր: Ասոնք մեծամեծ օրեր էին զորոնք չիկրնար մոռնալ Գուզէնի աշա-

կերտներէն մէկը. յիշաւի երեք վարժապետներն ալ հաւասար պատիւ և մեծարանք կ'ընդունէին, բայց թերեւ Գուզէն աւելի ցանկալի էր: Այս ներդաւիտ վարժապետիս դպրոցին մէջ սորվեր էին դեռահասակ համբակները որ Պլատոն մեծ իմաստուն մ'էր, և գոհ ըլլալով կը սորվէին Պլատոնի գրուածքները Գուզէնի թարգմանութեան մէջ: Զեռնարկութիւնը մեծ էր, և քիչ անգամ երկու տարուան միջոց մէկ հատուէն աւելի դուրս կ'ելլէր. բայց այս երիտասարդները ապրուստին գտնալու համար ինչպիսի աշխատութեանց ալ զբաղեալ ըլլային, միշտ հետեւնին կը կրէին իրենց վարժապետին Պլատոնը. և զարմանալի բան է, որ քսան տարուան մէջ գրուած գիրք մը իր առաջին ընկերագիրներէն մէկն ալ կորսընցուցած չըլլայ. այնպէս պատուական էր այս թարգմանութիւնս բնագրին հաւատարմութեամբը և լուսաբանութեանց պերճախօս շնորհքովը:

Խօսքերնիս շատ կ'երկըննար եթէ մի առ մի յիշէինք 1829ին դասախօսութիւնները, որ բովանդակութիւն եղան փիլիսոփայութեան ամբողջ պատմութեանը և Գուզէնի սիրելագոյն գիրքերէն մէկը, որուն վրայ շատ աշխատեցաւ և որուն պարտըկան է իր փառաց մեծագոյն մասը. այն է Ընդհանուր պատմութիւն փիլիսոփայութեան. 1830ին խօսածները, որոնցմէ ելաւ իրեն գրուածոց ամենէն աւելի հաստատունը և գիտնականօրէն շարադրուածը, Քննութիւն փիլիսոփայութեան Լոքի: Ետ դառնալով կրնա յիշել խօսիլ նաև 1818ին դասատուութեանը վրայ որ սկիզբն եղաւ իր Յսուգս Ճշմարտիւն, Գեղեցիկն և Բարոյն անուանի գրքին. և 1820ին դասերուն՝ որոնցմէ ձևացաւ Քանդի փիլիսոփայութեան վրայ գրածը: Այլ և այլ դասերուն յարգը աղէկ ճանշնալու համար պէտք է վերանալ մտալ իրենց գրութեան ժամանակը. որչափ գաղափարներ որ հիմա ամենուս ստացուած եղած են, ան ատեն նոր, յան-

դուզն և հրապուրիչ էին : Կ'արհամարհենք զանոնք, վասն զի մերը եղած են, վասն զի մեր միտքը կրթած են. մեր սեփական ամուլթիւնը իրենց վրայ կը ձգենք, և չկրնալով նորանոր մտածութիւններ գտնալ՝ զուր կ'ամբաստանենք որ նոր չեն. ապերախտ և միանգամայն նախանձոտ՝ կը ջանանք յափշտակել մեր նախորդներուն փառքը և իշխանութիւնը և մեր չափաւորութիւնը կը մխիթարուի թշնամանելով զիրենք :

Գուգէնի փիլիսոփայութեանը և վարդապետութեանցը գալով՝ միաբերան վկայուած է որ փիլիսոփայութեան մէջ երկու արդիւնք ունեցած է, մէյմը Գաղղիոյ մէջ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը հիմնելուն և մէյմ'ալ յիսուն տարուան միջոց անընկճելի զօրութիւն մը փառաւորած և պաշտպանած ըլլալուն համար ոգեկան գաղափարը : Իր հետաքնին մտաց խուզողութեանցը մէջ, որով այլ և այլ ատեն պտըտեցաւ Սկովտիայէն Գերմանիա և Աթենքէն Ալեքսանդրիա, ու վերջապէս հանգեցաւ եօթնևտասներորդ դարուն գաղղիական իմաստասիրութեանը վրայ, պէտք է ճանչնալ ոգեկան գաղափարը իբրև իրեն մշտատև կապ և գերագոյն գաղափար : Բանին և զգացմանց զանազանութիւնը, հոգին որ ազատ ոյժ մըն է տարբեր 'ի մարմնոյն, պարտուց օրէնքը, իրաւունքը՝ բարոյական ազատութեան վրայ հիմնուած, վերջապէս քաղաքական ազատութիւնը որ իր մըտքին մէջ անբաժանելի կերպով միացեալ էր ոգեկանութեան հետ. միով բանիւ Յ.-Յ. Բուսոյի աստուածականութիւնը (déisme) աւելի գիտնաբար բացատրուած՝ Պլատոնի, Տէգարդի և Քանգի աշակերտէ մը, այս է Գուգէնի վարդապետութիւնը, զոր ոչ երբէք գաղղեցաւ ջատագովելէն 1815էն և 1812էն սկսեալ ինչուան կենացը վերջին օրերը, երբոր կը կարգար ճեմարանին մէջ իր ընդհանուր Պատմութիւն փիլիսոփայութեան գրքին պերճախօս վերջաբանութիւն մը, դրոշմեալ այս ազնուական գաղափարներով :

« Ձեմ՝ կեղծեր անգիտանալ կամ մոռնալ, կ'ըսէ Պ. Պօլու յանէ (M. Paul Janet) գաղղիացին, որուն ընդհանրապէս կը հետեւինք այս յօդուածիս մէջ, թէ ատեն մը Գուգէնի փիլիսոփայութիւնը կասկածներ և ինչուան սաստիկ ամբաստանութիւն մը կրած չըլլայ թէ Շէլլինկի և Հէկէլի գերմանական գաղափարականութեանը կը դիմէ. ամբաստանութեանս կրնամ պատասխանել թէ գերմանական փիլիսոփայութեան մէջ ամէն բան արհամարհելի չէ ինչպէս շատերը կը կարծեն, և ըստ իս Գուգէնի փառքերէն մէկն է առաջին անգամ՝ զԳաղղիան Գերմանիոյ իմաստասիրական մտածութեանց վարժեցընելը : Ժամանակին կ'իյնայ ճշմարտը սուտէն ընտրել այն բնազանցական ընդարձակ շինուածքին մէջ, զոր կանգնեցին Հռենոսէն անդին այնչափ մեծամեծ միտքեր, սկսեալ Քանգէն ինչուան Հէկէլ. բայց թէ ամենայն ինչ սուտ, անշահ և բոլորովին անպըտուղ ըլլայ այս ամբաւ մտածութեանց քանակին մէջ՝ չեմ ընդունիր : Նոյն իսկ Գուգէն որ յետոյ կարծիքը փոխեց, այս փիլիսոփայական շրջանս համարած է միշտ իբրև մարդկութեան մեծագոյն շրջաններէն մէկը, և ինչուան վերջին օրը լսեցի բերնէն որ խառն մեծարանքով և հիացմամբ կը խօսէր Հէկէլի վրայ » : Գուգէն ամէն մարդէ աւելի զինուոր մանաւանդ թէ զօրավար մըն էր, վասն զի առջի օրուրնէն 'ի վեր հրամայած է և չէ թէ հնազանդած : Փիլիսոփայութիւնը իրեն համար պատերազմ մըն էր, պատերազմ՝ ուղիղ սկըզբանց ընդդէմ՝ ծուռ սկզբունքներու, ճշմարտին ստոյն հետ, ընտիրախորժակին գէշ ախորժակին հետ, միջասահման ազատութեան ինքնիշխանութեան և ռամկապետութեան ծայրայեղ չափազանցութեանցը հետ. համառօտ ըսեմ, անմահական ճշմարտութեանց պաշտպանութիւն էր, որ են ժառանգութիւն մարդկեղէն ազգի : Քանգի պէս գրութեան մը վրայ քառասուն տարի ըղբղը փորելու և առաջին գրուածքը

վաթսուն տարեկան հրատարակելու մարդ չէր. այս գերմանական դանդաղ շինութիւններէն կը խորշէր իր աշխոյժ, սթափ և եռանդուն բնութիւնը, և ահաւասիկ այս գործունէութեանը և պատերազմի սիրոյն մէջն է իր գրաւորական հանճարոյն գաղտնիքը: « Ոճը, կ'ըսէր, շարժումն է ». տեսութիւն՝ որ աղէկ կը պատշաճէր իր մտաց որպիսութեանը. մեծամեծ մատենագիրներուն վրայ ամենէն աւելի կը հաւանէր խօսքին դարձուածքին և յառաջխաղացութեանը քան թէ մասանց կատարելութեանը. կ'ուզէր որ մտքին յափը տակութիւնը, ներքին հեղեղը խօսքին մէջ անցնի, և իր ոճը իրաւցընէ այս սկզբան բացատրութիւնն էր: Շարունակ ոյժ և շարժում մը, մեծաքայլ և սօս ընթացք մը, ասոնք էին ահաւասիկ իր գրութեան ամենէն աւելի աչքի զարնող նկարագիրները. ճարտասանի պէս կը գրէր. ենթադրելով որ դիմացը համոզելու կամ յաղթահարելու ուսիս մ'ունի:

« Այս երևելի արհեստաւորիս ներքին աշխատութեանը ներկայ ըլլալուն պէս հետաքրքրական բան մը չէր կըրնար ըլլալ. — թողունք որ խօսքը շարունակէ Պ. Պ. Ժանէ. — ուրիշները ներշնչման կը սպասեն, իսկ ինքը անոր կը հրամայէր: Քանի քանի անգամ մեղի պէս խեղճ մատենագիրներու հիշանգիպի, որ երբ գրիչը ուղաձնուաւ պէս առաջ չերթայ, երբ որ խանդը պակսի, մէկդի կը ձգենք աշխատութիւնը և լաւագոյն ժամուան կը սպասենք: Ոչ այսպէս և Գուգէն. չէր ուզեր իրեն միւսսային գերին ըլլալ, այլ կուզէր կառավարել զինքը: Շատ անգամ տեսած եմ որ նեղութեամբ բան մը կը փնտրուէր, խարխափելով, զայրանալով, և բան մը չգտնալով: Ոչ երբէք յուսահատութեամբ մէկդի կը քաշուէր, ոչ երբէք ուրիշ օրուան կը թողուր. յաղթելէն ետքը կը հանգչէր. իր սկզբունքն էր որ մէկը քանի որ աշխատանքէն գոհ չէ՝ պէտք չէ ետք կենայ: Ամենէն աւելի մանր հանգամանաց մէջ զարմանալի

էր այս հրաշալի գրիչս: Մեր օրերուն մատենագրաց մէջ ոչ դե իրմէ աղէկ կրնար գործածել խօսքերու երկայն պարբերութիւնը որ մեր արձակ լեզուին մեծ գեղեցկութիւններէն մէկն է, բայց նաև մեծ դժուարութիւններէն մէկը. գիտէր արձրկել, երկընցընել, ընդմիջել, նորէն բռնել և վար ձգել, ամանալաւ ու փառաւոր և ներդաշնակ անկմամբ մը: Յետոյ փորձեց նաև կարճ պարբերութիւնը որ ուրիշ դժուարութիւն մ'է և հոն ալ լիովին յաջողեցաւ...: Իբրև քննադատ՝ մեծ էր իրեն ախորժակը, և խիստ աղէկ կը զգար այրական և կորովի գեղեցկութիւնները. իր նախամեծար բանաստեղծը Գոռնէյ էր, իսկ արձակախօս մատենագիրը՝ Բասգալ: Առաջինը շատ աւելի վեր կը դասէր քան զԲասին, և յամենայն լաւ ևս կը յարգէր ժէ դարուն առաջին կիսոյն ազատ և համարձակ կերպը քան թէ երկրորդ կիսոյն բոլորովին դասական ոճը »:

Երբ իրեն փիլիսոփայութիւնը ինչ որ ըսելիք ունէր ըսաւ լմնցուց և հրաժարեցաւ անլռելի կռուէն, ընտրեց խումբ մը գեղանի համբաւեալ կնիկներու, որոնք հետզհետէ Գաղղիոյ արքունեաց հոգը և զարգն եղան, և պճնեց զիրենք իր խօսքին բովանդակ շնորհքներովը: Ասոնց համար ուշակալ հայր մը և երբեմն ինչուան պարկեշտ սիրահար մ'եղաւ. իր ողջամիտ և անյողգող ծերութեան այս որդեգրեալ աղջկունքը՝ իրեն համար ամենէն աւելի չքնաղ և սիրուն բաներն էին: Արդէն խիստ քիչ ներողամիտ ըլլալով իրեն պատիւը մոռցողին, ալ աւելի կը զայրանար այն կոշտ և անոպայ մարդուն որ իր թագուհւոյն Լոնկվիլ տիկնոջ պատուոյն կը դպչէր: Քաղցր էր իրեն այն վայելչագէմ պատկերները չորս կողմն առնելը. ինչ գնով որ ըլլար կը գնէր զիրենք, միայն թէ գեղեցիկ ըլլային: Իր տանը և գրանոցին պատուականագոյն զարդն ասոնք էին, թէպէտ և ամենէն աւելի փափուկ ախորժակ ունեցող մատենասէրը, չունէր իրեն գրոցն հաւասար ըն,

տիր և դոյզնագիւտ հաւաքածոյ մը :

Գուզէն շատ շուտ մեռաւ և այն ալ յանկարծակի կաթուածով Գան (Cannes) քաղաքը, ուր կը զբօսնոյր իրեն ուղեկցին Պ. Մէրիմէի ընկերութեամբը . գլխիցէ նոյն օրուան նոյն ժամուն կը վախճանէր նաև Էնկըրը նկարիչը՝ ի Բարիզ, տարւոյս յունուարի 14ին : Իրաւացի փառասիրութիւն և սաստիկ փափաք ունենալով հասարակաց ուշադրութիւնը միայն իրեն քաշելու, անշուշտ թէ որ խորհուրդ հարցընէին բացարձակապէս պիտի հրաժարէր պատկերահանին հետ միատեղ աշխարհքիս մնաս բարով ըսելէն : Ինչուան վերջին ժամը, ինչպէս կ'աւանդէ մահուանն ականատես հաւատարիմ վկայ մը, իւր բժիշկներէն մէկը, անայլայլակ պահեց մտքին լրութիւնը, ոյժը և թափը . քնանալով մեռաւ առանց կռուելու, առանց տանջուելու, առանց երկայն և ցաւազին հոգեվարք ունենալու, ինչպէս շատ անգամ փափաքած էր, և նոյն իսկ մահը չկրցաւ եղծանել իր դէմքին պերճ և զօրաւոր գեղեցկութիւնը : Դեռ կըրնար պատմել աղուոր կըքեր, ի լոյս հանել մեծամեծ զայրոյթներ, և երազած թշնամիներուն ետեւէն իյնալ : Խելացի և արդար մարդ մը չէր կրնար ատել զԳուզէն . ընդհակառակն իւրաքանչիւր ոք ակնածութեամբ և պատկառանք մոտիկ կ'ընէր ըսածներուն : Ճարտարներէն ոմանք կ'ախորժէին զինքը զրգռուել, ինչպէս մէկը վառարանի մը նըշդարւոյ կամ կաղնւոյ շերտը կը խառնէ կայծեր ցատքեցընելու համար : Որչափ որ ալ չարածճի ըլլար սակայն լաւ մարդ էր . մեծ տղայ մ'էր, ինչպէս էր նաև աննման արհեստաւոր մը . հանճարոյն ամէն կիրքերն ունէր և մտաց ալ ամէն քմազարդ հաճութիւնները . երբեմն անտանելի կ'երևնար, բայց երբոր լռէր՝ նորէն ամէնքը կ'աղաչէին որ խօսի : Շատերը ամբաստանած են զինքը իբրև խիստ և ազահ . ստոյգ է որ ինքն իրեն վրայ խիստ էր, միտքը կը յոգնեցընէր անհանգիստ աշխատութեամբ . ստոյիկեան սակաւապիտութիւն

մը կը վարէր, չէր ճանչնար զեղխութեան և շռայլութեան ինչ ըլլալը, կենաց դիւրութիւններէն անգամ կը խորչէր, և չէր զգար Սորբոնի սենեակներուն գէճ և ցուրտ նսեմութիւնը, զորոնք կարծէր թէ կը տաքցընէր և կը լուսաւորէր իր անշիջանելի ներքին կրակովը : Աս աստիճանի ինքն իրեն հետ խըստութիւն բանեցընելով՝ զարմանք է որ շատ անգամ ուրիշներու հետ ալ խըստութեամբ երթար : Բայց թէ ազահ եղած ըլլար՝ բաւականապէս կրնան հակառակը վկայել բարոյական և քաղաքական գիտութեանց ճեմարանին մէջ մրցանակ մը հիմնելը, որ տէրութեան մրցանակներուն կրկնապատիկն է . իր ծախքովը Պրոկլոսի և Ապէլլարի գործքերուն փառաւոր տպագրութիւն մը հրատարակելը, և դարձեալ իրեն ընչիւքը ճոխ մատենադարան մը հաստատելը, յորում ասլահովապէս կը դրոշուէին ուրիշ տեղ չգտնուած գիրքերը, և զոր կտակաւ տէրութեան թողուց, հանդերձ թոշակով մը գրապետին համար : Արդեօք իրեն ամբաստաններն այսչափ բարիք ըրած են :

Ոչ միայն Գաղղիա սգացաւ իրեն մահը այլ և համօրէն ուսումնական և գիտնական աշխարհք . վասն զի մեծահանճար անձինք ընդհանուր մարդկային ցեղին կը վերաբերին և ամէն ազգէն . փիլիսոփայութիւնը կորսնցուց Գուզէնով մարդուս խղճմտանքը ամենէն աւելի տաքնապեցընող և նոր ճամբու մը առաջնորդ վարժապետը . քառասնից ճեմարանը իրեն անդամներէն ամենէն աւելի պատկառելին, որուն նմանը քիչ անգամ ընդունած էր իւր ծոցը, և որուն զլուխը ոչ միայն ինքը պսակեր էր անթառամ դափնիններով, այլ և քաղաքական վարչութիւնը արժանապէս վարձատրած էր զինքը անուանելով պաշտօնեայ հասարակաց կրթութեան, արքունի խորհրդական, Բէր (Pair) Գաղղիոյ և վերջապէս Լէգէոն պատուոյ կարգին հրամանատար : Թուղարկաւորութե հանդիսին խուռն դիմեցին Բարիզ գտնուող ամէն տե-

սակ կարծիքէ ու աստիճանէ մեծամեծ մարդիկ, մասնաւորապէս ճեմականաց շատերը, ծերակուտի անդամներ և նշուիրակներ, պաշտօնեայք և պաշտօնատեարք, այլ և այլ ուսումնական ժողովոց և վարժոցաց ներկայացուցիչք. Թիէր, Բաղէն, Պէռիէ, Նիվառ, տը Պրոկլի, Բրէվոյ-Բարատու, Պարոն Տիւրիւի՝ հասարակաց կրթութեան պաշտօնեայն, վայեան մարաջախտը և Շանկառնիէ զօրավարը, Լօռտ կլէտրսզըն որ բարեկամ էր վախճանելոյն, և այլն և այլն: Թաղման օրը Գուզէնի գերեզմանին վրայ խօսուեցան երկու փոքրիկ ճառեր. որոնցմէ առաջինն արտասանեց Պ. տը Սասի, յանուն Գաղղիոյ ճեմարանին. իսկ երկրորդը Պ. Բաղէն յանուն Դպրութեանց վարժոցին. Պ. տը Սասի այսպէս կը լմընցընէր իր ճառը. « Ոչ. այն մարդը որ դեռ երէկ կը գրէր այս էջերս որ լի են յԱստուած վստահութեամբ և մեր բնութեանը անմահական վիճակի մը յուսով, բոլորովին մեռած չէ: Աչուընուս տակ տխուր դիակ մ'ունինք, բայց մարդն ոչ է անդ. Գուզէն կ'ապրի իւր գրուածքներուն մէջ, կ'ապրի այն ազնուական շարժմանը մէջ զոր տուաւ մեր դարուն փիլիսոփայութեանը: Իր անունը որ միացած է Տէգարդի, Մալպրանշի, Լայպնիցի անուններուն հետ՝ չկրնար կորսուիլ, պիտի չկորսուի: Գուզէն կ'ապրի բարեկամներուն սիրտը, երկու ճեմարաններուն յիշատակաց մէջ որ իրենց փառք կը համարէին իրեն անգամակցութիւնը: Բայց այս անմահութիւնը՝ օր պիտի գայ որ իրենք ալ պիտի մեռնին. և եթէ ուրիշ անմահութիւն մը չըլլար՝ ոչ ինչ էր. փառաց ունայնութեամբն հանդերձ մեր վախճանը մահ պիտի ըլլար: Գուզէն կը հաւատար ճշմարիտ անմահութեան, որուն պերճախօս և համոզուած առաքեալն եղաւ իր ամբողջ կենացը մէջ. իրեն յոյսը պարապ պիտի չըլլայ: Վերջին անգամ մ'ալ ողջունենք իր մարմինը. իսկ հոգին՝ առ Աստուծոյ պիտի գտնանք »:

Գուզէնի փիլիսոփայական և մատենագրական ոճոյն ազգայնոց ճաշակ մը տալու համար, հետագայ թերթերէն մէկուն մէջ կը թարգմանենք իր Յաղագս Ճշմարտին, Գեղեցիին և Բարոյն գրքէն այն գլուխը յորում կը խօսի ժէգարուն մէջ գաղղիական արուեստին վրայ:

ՄԵԾԱՄԵԾ ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կորիլլոյ կապիկը.

(Տես էջ 148:)

Որսորդութեան ուրիշ դիպուածներ:

Առաւօտ մըն էր. գիշերը սոսկալի անցեր էր. զարհուրելի միջիկ մը մարեր էր բանակետողին կրակները և նեղեր էր մեր ճամբորդները: Կորիլլոյն աղաղակը լսուեցաւ, և մէկէն Պ. տիւ Շայլիւ սրտոտեցաւ: Խմեց թաս մը խահուէ և պաքսամատ մը կերաւ և ոչինչ աւելի, վասն զի կերակուրը քիչ էր, ու գնաց:

Հագիւ մղոնի չորրորդ մասը ըրեր էին՝ դարձեալ նոր մունչիւն մը լսուեցաւ: Կենդանին հեռու չէր, և ճամբուն մացառներուն ծռելէն կ'իմացուէր դադանին մօտենալը: Որսորդները կանկառին և լուռ կեցան, վախճալով որ չկատղեցնեն. աւելորդ զգուշութիւն մըն էր այս: Կորիլլոն զիրենք տեսնալուն պէս ճեղքեց մացառները, երկու ոտքերուն վրայ ելաւ կանգուն կեցաւ, քանի մը քայլ առաւ, կայնեցաւ, նշտաւ, հնչեցուց իր լայն կուրծքը բռնցի հարուածներով. այլ դարձեալ վեր ելաւ կայնեցաւ, քանի մը քայլ ըրաւ, դարձեալ կեցաւ բացաւ անձաւանման բերանը և մունչեց:

Երբոր տասը քայլ հեռաւորութեամբ մօտեցեր էր՝ Պ. տիւ Շայլիւ յարմար ժամանակ սեպեց. հարուածը ճիշդ կուրծքը ինջեցուց և երեսն 'ի վայր դետին փռեց: « Այս կենդանիները, կը